

Kövér György

Tört-én-ész-történetem

Elég régen foglalkozom emlékezéssel, orális történelemmel és biográfiával, hogy tudjam: a célirányosan szerkesztett pályáívek végső soron utólagos konstrukciók eredményei. A körkérdésre adott válaszom sem más, mint tudat alóli előbányászása és logikai rendbe szerkesztése azoknak a tényezőknek, amelyekről ma úgy látom, szerepet játszottak abban, hogy az vagyok, amivé lettem.

Ha tehát bevezetéképpen felvillantom, milyen alternatívákról tudok, mi (más) is akartam valaha lenni, ezt ellenpontozásként teszem, hogy bemutassam, mi minden lehettem volna, ha nem történész vált volna belőlem, persze akkor merőben másként nézne ki ez az *ego-histoire* is.

Csak a családi legendárium tartja számon, de valamikor óvodás koromban állítólag azzal leptem meg a szüleimet, hogy nyugdíjas szeretnék lenni. Azóta már rájöttem, hogy e „korai bölcsességben” több van, mint amit a felnőttek a gyerekszájából kihallanak. Felső tagozatos iskolás koromban zenei pályára szántak. Volt olyan év is, hogy vegyész akartam lenni. Aztán kisgimnazistaként – apám példáját követendő – legszívesebben orvosnak mentem volna, ha maga apám roppant racionális érvekkel le nem beszél erről, s be nem bizonyítja számomra, hogy nem nekem való. Akkor nagyon meg voltam sértve, de ma már tudom, hogy igaza volt. Egyetemista koromban kacérkodtam az újságírással, sőt a poétasággal is, de hamar „elszállt az ihlet”. Réz Pál, a *Holmi* főszerkesztője szokta mondani, hogy minden valamire való történész írónak készült valaha.

A CSALÁD

A legfontosabb meghatározó tényezők sorát természetesen családommal kell kezdenem. Annak „történelmi levegőjével”. Könnyű lenne manapság ezt az utalást a „történelmi középosztályra” vonatkoztatni, ha nem tudnám, hogy édesapám, – aki városi orvosként előszeretettel foglalatatoskodott család- és helytörténelmi kutatásokkal hivatali ideje után a levéltárban – nem bogarászta volna ki még a háború előtt, hogy valami „folytonossághiány” van a derék hajdú ősök családfáján, s hogy a felmenők egy elszegényedett famíliától vették a kutyabőröt. A harmincas években a rokonság nem nagyon örült apám „kutatási eredményeinek”, bár az ötvenes években, úgy hallottam, ez a korábban nagyon is rátarti ág már szívesen szentelt volna több figyelmet a „felfedezéseknek”. Ha tehát a család történelmi levegőjét említem, nem elsősorban a család régiségére és apám böszörményi család- és egészséggtörténelmi kutatásaira gondolok, hanem sokkal inkább arra, amikor vasárnaponként a csordalegelőről, a „botanizálásból” (kis növényhatározóval azonosítottuk a növényeket) hazatérve

a nyugati temetőn keresztül, apám minden egyes fejfáról, amelyiknél megálltunk, el tudta mesélni, ki nyugszik alatta, s többnyire fűzött hozzá valami érdekes történetet is. Amennyire össze tudom hasonlítani más családok belvilágával, nálunk a történetek elbeszélése nagy jelentőséget játszott és játszik (lányaim néha már előre tudják és unják, amelyek éppen következnek). Hajlok arra, hogy a középosztályi lét kontinuitását leginkább ezekben a nemzedékről nemzedékre továbbmesélt legendáriumokban lássam. De apám nagy élvezettel olvasott fel nekem vasárnaponként más történeteket is: kezdve a görög-római mitológiától (akár Szabó Árpád *Trójai háborúja*, akár a béka-egér harc alakjában), egészen Arany *Toldijáig* és a balladáig.

A hagyomány azonban nem csak elbeszélte történetekben él. Apám igen szépen rendezett családtörténeti levéltárat (és nagy könyvtárat) hagyott rám. Több kísérletet is tett ennek az anyagnak a feldolgozására: *Őszi szántás* címen megírta például a család regényét. Sőt mi több, naplót is vezetett, amelyet idősebb korában leginkább későn született fiának – mondjuk így – rosszkódásai fölötti panaszkodásával töltött meg. Leginkább az aggasztotta, ember lesz-e belőlem? Íme...

Ha apám a könyvek, iratok hagyományozásával adott nekem jövőbeli feladatokat még nyugdíjas napjaimra (ha megérem), anyám, aki a magyar középosztály egy másik ágából eredt, a család tárgyi világát befolyásolta döntően. Anyám, saját elbeszélése szerint, egy „fatális félreértés” következtében szerzett közgazdász diplomát és soha egy percet sem dolgozott tanult szakmájában, miközben nagyon is szokásos módon ette a diplomás háztartásbeli nő kenyerét, szinte állandóan kísérletezve a házicseléd unalmas szerepéből való kitöréssel. Aktivitásának jelentős része „az otthon stíljére” irányult. A húszas években stafírungra kapott szobabútorok ugyan alapjaiban kialakították a lakás képét (ezek zöme a háború végén a menekülést is átvészelte), de sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, amikor az ötvenes-hatvanas évek fordulóján elkezdett parasztbútorokat, cserépedényeket, tányérokat, hímzéseket gyűjteni, megalkotva ezáltal a ház „rusztikus előszobáját”. Akkor még nem tudtam, hogy mindez csak előtanulmány volt ahhoz, hogy mindig újat kereső lendülettel a hatvanas években, a hatodik ikszben nekikezdjen a kerámiázás kitanulásához. Munkáihoz komoly művészettörténeti anyaggyűjtést végzett, e motívumokkal átlényegítve a kreált tárgyakat. Ha a vizualitásnak szerepe lett később az életemben, annak esélyeit bizonyára tőle örököltem.

Ezek azonban még csak adalékok a család légköréhez. Nem lennék társadalomtörténész, ha nem hangsúlyoznám, milyen eredendő élményeket hozok abból, ahogy szüleimben a magyar középosztály két ága egybefonódott: a hajdúsági református gazda elité és a délvidéki örmény-sváb katolikus hivatalnokcsaládé, annak minden kincsestárával és feszültségével. A kálomista Böszörménybe – egy reverzális révén – pápistának születni, a kisebbségi lét korai és életre szóló tapasztalatát jelenti.

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY ÉS A BOCSKAI GIMNÁZIUM

S akkor máris a „böszörménységnél” tartunk. Egy Pestről Debrecenbe szakadt egyetemista társam kérdezte tőlem valamikor végzős korunkban:

– „Hogy lehet az, hogy te olyan urbánus vagy, mikor falun születted és ott is nőtél fel?”

– „Böszörmény 400 éve oppidum, te bunkó!” – válaszoltam megsértett öntudatom minden indulatával.

Ennek a „böszörménység”-tudatnak számos eleme van. Alapréteggént egy kurucos Debrecen-ellenesség határozta meg, ami tulajdonképpen a Hajdúkerület egykori székelyének protestálása a megyeszékhely Debrecen imperializmusa ellen. Ez a mi időnkben leginkább a kulturális elszívó hatást sérelmezte. De Böszörmény számomra máig az a hely, ahol – akár egy érettségi találkozáson is – számon tartják, miként sáfárokodom a rám bízott javakkal. A Losonczy Géza életrajz alkalmából¹ (ő szintén Böszörményben érettségizett) olyan író-olvasó találkozáshoz hívtak meg a Sillye-kultúrházba, ahol nemcsak gimnáziumi osztálytársaim fele sorakozott fel, hanem általános iskolás tanító nénimtől gimnáziumi tanárimig sokan. Olyanok is ültek ott, egy sor két végén, akik – a politikai rendszer-váltás következtében – már évek óta nem álltak szóba egymással.

Böszörmény szerves része az immár 400 éves gimnázium, amely a hatvanas években a legmagasabb fokú oktatási intézmény volt szülővárosomban. Akkoriban országosan is a kiváló vidéki gimnáziumok között tartották számon. Ráadásul az is megadatott számomra, hogy igaz, csak egy évig, az igazgató, Mihály János bácsi jóvoltából tanárkodhattam diploma után a hajdani alma materben. Ez a „visszafogadó” szellem is a „böszörménység” része.

Bár gimnáziumi tanulmányaim utólag visszatekintve nagy jelentőséggel bírnak későbbi pályám szempontjából, mégsem úgy maturáltam, hogy már tudtam, történéssz leszek. Gimnazista koromban engem elsősorban a zene (gitározás), a sport (kézilabda, foci, atlétika, úszás) és a lányok érdekeltek, gyanítom, a felsorolás sorrendje sem véletlen. Ott volt persze az irodalom: magyar tanárom, Kertész László még egy országos pályázatra is rábeszélte („A József Attila-i hagyomány továbbélése a mai magyar lírában”), amellyel sikerült valamilyen díjat is elnyernem. A történelemtanárom, Poór János bácsi (történész kollegám édesapja) szerint ugyan nem én voltam a legjobb töriből az osztályban, de (többek közt ennek hangoztatása által is) rendszeres tanulásra, no meg a mélyebb gazdasági-társadalmi összefüggések keresésére ösztönzött. Ők ketten – Kertész és Poór tanár urak – azt szerették volna, ha én magyar-történelem szakra megyek, de történetesen akkoriban ilyen szakpárosítás nem indult a debreceni egyetemen. Mivel a gimnáziumban orosz tagozatos osztályba jártam, az igen valószínűnek tűnt, hogy az egyiket a nyelvszakkal párosítva felvesznek a bölcsészkarra. Így lettem előfelvételi történelem–orosz szakos Debrecenben. Máig úgy gondolom, hogy a szomszédunkban lakó Poór János bácsi beszélt rázüleimet, hogy jelentkezsem a Közgazdasági Egyetem nemzetközi szakára (is).

¹ Losonczy Géza, 1917–1957. Budapest, 1998.

Két helyre felvételizni akkoriban nem volt megengedett, de a gimnázium igazgatója segítségével mégis kaptam egy második jelentkezési lapot. A nemzetközi szakon a történelem volt az egyik felvételi tárgy (oda aztán nem vettem fel), ami eldöntötte a debreceni szakválasztást is. Mindezzel természetesen nem akarom a felelősséget Poór tanár úrra hárítani. Kertész László mindenesetre nehezen bocsátotta meg nekem, hogy nem a magyar–oroszcso párosítást választottam.

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM

Ez az intézmény ebben a formában nem létezik ma már, pedig akkoriban universitas volt anélkül, hogy az agrárossokkal és az orvostanhallgatókkal egyesítettek volna bennünket (nem is lett volna könnyű). Bár egyetemistaként a városban laktam, az egyetem, ahova jártam, tulajdonképpen egyfajta területenkívüliséget élvezett a Nagyerdőn. Valahogy úgy, ahogy a „town és gawn” ellentéte meghatározta sok középkori egyetem életét. Reggeltől estig az egyetem épületében (és kollégiumában) töltöttük a napot, a folyosókon elhelyezett asztaloknál (és a könyvtárban) tanultunk, vitatkoztunk és udvaroltunk. Valahogy az egy esztendőskalocsai katonáskodás olyan szellemi sivárságot idézett elő bennünk, hogy csak úgy porzott. Az együtt katonáskodó előfelvételik ugyan jól megismerték egymást, innen jött utolsó mély fiúbarátságom is Varga Lászlóval, aki ma a Budapest Főváros Levéltárát igazgatja. E barátság nélkül ma talán Hajnal István Kör sem lenne, vagy legalább is nem ilyen. Az első könyv, amelyet az egyetemen nagy intellektuális szomjúsággal végigolvastam, Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*² című munkája volt. Nehéz megmagyarázni a mű korabeli hatását (azon kívül, hogy Debrecenbe és hozzánk még a marxista reneszánsz is ólomszárnyakon érkezett), de előbb-utóbb az alig kódolt üzenet is megfogott bennünket, miszerint osztálytársadalom nélkül is lehet állami kizsákmányolás. Kíváncsi voltam mindenre, tele voltam vitakedvvel: érdekelt a nyelvtörténet és természetesen a régi szerelem, a *Trójai háború* óta az ókor. Havas László szemináriumán – Plutarchos alapján, ez volt meg apám könyvtárában – komoly érveket vonultattam fel az I. triumvirátus léte vagy nem léte kérdésében. Ő biztosan jól mulatott, de komolyan vett, munkára biztatott, sőt tudtommal kollégái figyelmét is igyekezett rám felhívni. Másodévesként már – bár még dolgozatot nem írtam – elvittek szemlélődni az OTDK pécsi konferenciájára (Orosz István vezette a debreceni delegációt), majd 1970 szeptemberében már dolgozattal szerepelhettem a Fiala Alkotók Szövetsége (ismertté leginkább rövidítve lettek) debreceni konferenciáján, amelyet helyi rezidensként Veliky János, akkor már kezdő tanársegéd szervezett (történész évfolyamtársaim közül rajtam kívül Gyáni Gábor szerepelt előadással). Itt ismertem meg Tóth Zoltánt, Gergely Andrást, Szabó Miklóst és sokan másokat. Dolgozatom (Az egypártrendszer kialakulása a Szovjetunióban) sohasem jelent meg, amin nincs mit bánkódnom. Már nem emlékszem, hogy ismer-

2 Budapest, 1965.

tem-e akkor a bölcs mondást, miszerint az első munkát nem szabad publikálni. A témaválasztásban – a nyelvtudásbeli adottságok mellett – fontos szerepet játszott a 20. századi egyetemes történet oktatója, Menyhárt Lajos (Menyus), aki „mellesleg” Bösztörmenyben érettségizett, s szintén mellesleg meg volt bízva a káderépítés gondozásával is. Az egypártrendszeres dolgozathoz kapcsolódó kulcsélmények hatására mindenesetre meglepő józansággal úgy döntöttem, hogy 1917 előtti dolgokkal fogok foglalkozni.

Summa summárum azon vettem észre magam, hogy úgy könyvelnek el, mint aki eljegyezte magát a történelemmel. Ez nemcsak azért volt meglepő, mert teljesen körvonalazatlan elképzelésekkel jöttem az egyetemre, hanem azért is, mert már első koromban több olyan évfolyamtársam volt, aki ifjú tudósként kezdettől pontosan tudta, mit is akar kezdeni magával (Mohay András, Barna Gábor, Kulcsár-Szabó Ernő). Egyébként évfolyamunkat (utólag) általában a kiemelkedők között emlegetik, s különösen sokan kerültek a professzionális történész-levéltáros világba. (Hallani néha elfogult pesti berkekben, hogy túl sokan is.)

A debreceni egyetemi történészképzést akkoriban két szellemi vonulat határozta meg: Ott voltak, nem vezető pozícióban, de kellő intellektuális ranggal Szabó István tanítványai. Igaz, Rácz István csak minden második évben tartott előadásokat, de aki érdeklődött, bármikor bejárhatott világosan rendszerezett óráira. Igaz, Orosz István csak egyetemes történetet taníthatott, de ennek jóvoltából egyetemesen tanultuk a feudalizmust és a vallástörténetet, no meg részesültünk a karizmából. A szigorú szisztéma azonban lazult: amikor megkértük, *spec.koll.* formájában előadta nekünk készülő disszertációját, bár még akkor aligha sejtettem, hogy az ártörténet, a határhaznászati rendszerek (vagy akár a „kézzel fedezettetés”) engem miért is érdekelhet. S ott volt még a besorolhatatlan Irinyi Károly, aki nemcsak a historiográfia tudományába kalauzolt el bennünket, hanem a *Zene és történelem* kurzussal tudományon túli vizekre is navigált minket.

A másik meghatározó szellemi vonulatot a törzsökös debreceniek maguk közt „idegenlégiósoknak” nevezték (magam is megéltem az idegenlégióosság furcsa érzését a nyolcvanas években, amikor „lejáró” részfoglalkozású debreceni oktató lettem). Ez a Ha *kedd, akkor Debrecen* csapat volt. Közöttük Niederhauser Emillel, aki már az ötvenes évek óta jött menetrend szerint. Tőle hallottam először, rögtön az első egyetemes gazdaság- és társadalomtörténeti előadásán Rostow és Kondratyev nevét. Tőle kaptam kölcsön az első francia könyvet a szovjet történelemről.³ Tőle sajátítottam el azt a bölcsességet, hogy a tudományhoz három dolog kell: az ember hiú legyen, nagyképű és kávéig igyon (ezért szoktam rá a kávéra). Miközben ő hallatlanul szerény tudott maradni. S közben olvasott vagy tizenhat nyelven, s bármikor be lehetett hozzá menni kérdésekkel, letette a könyvet, amit éppen tanulmányozott, és kedélyesen útba igazított, akármiről tudakozódott az ember. Másik nagyhatású professzorunk, Ránki György csak 1964-től járt le Debrecenbe. Ha utána számolok, akkoriban a negyvenes éveit taposta, mégis hallatlan tekintélye volt.

3 Pierre Sorlin: *La Société Soviétique 1917–1974*. Paris, 1964.

Otthonosan mozgott nemcsak a gazdaság- és társadalomtörténetben, hanem a politika- és diplomáciatörténetben is. Hihetetlen gyorsan és élesen volt képes a lényegre koncentrálni. Ekkoriban kezdték különösen érdekelni a módszertani kérdések. Hozzá írtam először szemináriumi dolgozatot olyan, engem máig is izgató problémáról, mint a dualizmus kori dzsentri. Ezek a professzorok valóban a világra nyitogatták a debreceni egyetemisták szemét.

Ebben a szellemi klímában születtek előbb az „Értelmiségiek Kelet-Európában a 19. század első felében”, majd „A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19–20. század fordulóján” című díjnyertes OTDK dolgozataim (Budapest, 1972; Nyíregyháza, 1973). Az utóbbi témából készült aztán a szakdolgozatom és a kisdoktorim is, szintén Debrecenben. Ezek megjelentek, máig – fellengzős iróniával szólva – ún. orosz korszakom nyitja a bibliográfiámat.

Mire lettem a történelem államvizsgát, meghalt az apám. Meglett embernek számítottam, tanult szakma volt a kezemben, ám meglehetősen tudatlannak éreztem magam. Kutatói állásban elhelyezkedni nem nyílt módom, ezért visszatértem szülővárosomba, ahol osztályfőnökként „a tekintély és a szeretet természetes kútforrásának” (az osztályfőnöki kézikönyv első mondata, itt abba is hagytam az olvasását) kellett lennem egy elsős osztályban. Itt máris akadt egy történelem iránt módfelett érdeklődő diákom, Hajdú Zsiga, akiből azóta régész lett. A korábbi, mindenhez konyítok egy kicsit (sport, zene stb.) alapállása most jól jött, de hamar felismertem: arra, hogy igazán kreatív módon a szakmában próbáljam ki magam, sem időm, sem energiám nem marad. Ekkor kaptam meg Ránki György levelét, aki hazatérve Amerikából állást ajánlott a Marx Károly Közgazdasági Egyetem (MKKE) Gazdaságtörténeti Tanszékén. Az idea, hogy el kell hozni engem Böszörményből, állítólag a Szabolcs-expresszen született. Amikor felutaztam Pestre Ránkival megbeszélni a dolgot, s félve kérdeztem, hogy vajon Berend tud-e erről, Ránki megfellebbezhetetlenül jelentette ki: „Berend azt vesz oda, akit én mondok neki”. Valóban így is lett, s – újabb négyhónapnyi katonáskodással spékelve – a Közgázra kihelyezett akadémiai tudományos segédmunkatársnak vettek fel. Ekkor egyébként már Debrecenbe is hívtak, de huszáros vágással a nagyobbak tűnő kihívást választottam. A debreceni álláshely is jó kezekbe került, Papp Imre barátom foglalta el.

Lehetőséget kaptam a történésszé válásra. Pályám igazából innen indult, de ez már egy újabb történet, ami átlépi a körkérdés nyújtotta kereteket.